

Tegels uit het Willem Vroesenhuis

J. Herbert van den Berge

Dat er in een pand in de binnenstad van Gouda wandtegels worden aangetroffen is niet zo bijzonder. Wel bijzonder is dat van deze tegels archivalia bewaard zijn, die ons na bijna vierhonderd jaar nog steeds de aanmaakdatum, het producerende bedrijf en de precieze plaats van inbreng in het pand kunnen aangeven. Dankzij deze archivalia en recent verricht onderzoek naar majolicabakkerijafval¹ konden veel van de in het Willem Vroesenhuis gevonden tegels aan het Goudse majolica-bedrijf Verswaen op de Oosthaven en zelfs aan een bepaalde majolicabakker worden toegeschreven. De gevonden tegels behoren nu tot de vroegste in de Nederlanden aangetroffen tegels waarvan met zekerheid de maker te noemen is.

Het Willem Vroesenhuis en zijn archief

Er is veel archiefmateriaal van het Willem Vroesenhuis bewaard gebleven, dat thans is ondergebracht in het Streekarchief Hollands Midden. Daaronder alleen al zeventien boeken met inkomsten en uitgaven gedurende de jaren 1572 tot 1908, waarin veel details over bouwkundige verbeteringen of over nieuwbouw zijn te lezen.² Het huis gaf na 1600 onderdak aan 25 oude mannen en had daarmee dus al vroeg een redelijke omvang bereikt.

Aanvankelijk bestond het Oudemannenhuis uit een conglomeraat van bij elkaar staande gebouwen en gebouwtjes, waarvan er één 'het grote huis' werd genoemd en diende voor de gemeenschappelijke voorzieningen.³ Om aan geld voor gedeeltelijke nieuwbouw te komen organiseerde het Oudemannenhuis tezamen met het Sint-Catharina Gasthuis een grote landelijke loterij. De trekking hiervan vond plaats op het Goudse stadhuis in 1609. Hierdoor kwam zoveel geld binnen dat men nog hetzelfde jaar met de bouwactiviteiten kon starten. Na afbraak werd begonnen met nieuwbouw aan de zijde van de Spieringstraat. De benodigde bouwmaterialen kwamen voor een groot deel van buiten Gouda: eikenhouten balken uit Dordrecht, bakstenen uit Leiden en uit Amsterdam hout en lood.

Al het hardsteen werd geleverd door de bekende Goudse steenhouwer Gregorius Cool (afbeelding 1). Er werden 'twee schoorsteen pilarijs inde koken gestelt'.⁴ Behalve in de keuken werd door Gregorius Cool ook een tweede, waarschijnlijk gebeeldhouwd, paar schoorsteenboezemkariatiden 'geset op die meesterskamer', de regentenkamer.⁵ Hierbij kan gedacht worden aan een soortgelijk paar schoorsteenboezemkariatiden dat tot voor enkele tientallen

jaren aanwezig was in een woonhuis aan de Westhaven te Gouda, maar thans als herzetting een plaats heeft gevonden in een huis in Oudewater (afbeelding 2a+b). Ze stellen voor: Ares, oorlogsgod en Aphrodite, godin der liefde. Men kocht zowel oude 'blompotges' van Ploon Ariensz, die uit afbraak afkomstig waren, dus van voor 1600 dateren en daarom bijna zeker bloempotten in het kwadraat met spaartechniekhoekevvulling zullen zijn geweest (afbeelding 3), als nieuwe blompotges. De nieuwe blompotges werden in nogal grote hoeveelheden aangekocht en zullen bijna zeker, naast gebruikt te zijn in

Afbeelding 1 Het SPARTAM NACTI poortje van het Willem Vroesenhuis aan de Spieringstraatzijde. Het fries en de steen met een binnen een rolwerkcartouche gezet jaartal zijn van de hand van de steenhouwer Gregorius Cool. Foto: Bob de Wit. Afbeelding overgenomen uit: S. van der Mark-Hoevers, Het huis van Willem Vroesen (Gouda 1992).

Afbeelding 2a+b Hardstenen haardsteenkariatiden met Ionische kapitelen en Hermesfiguren die Ares en Aphrodite voorstellen. Oorspronkelijk aanwezig in een woonhuis op de Westhaven te Gouda. Oorspronkelijk hebben beide schoorsteenkariatiden waarschijnlijk op een piëdestal gestaan waarop een leeuwenmasceron. Deze zijn bij de herplaatsing verloren gegaan.

Afbeelding 3 Bloempot in kwadraat, hier met een verschoven decor, zodat de bloempotfiguur door de zijkant van een tegel doormidden gedeeld wordt. Veelkleurig, h140, b140, d15, herkomst uit een pand te Gorinchem. Afbeelding overgenomen uit J. Pluis, De Nederlandse tegel. Decors en benamingen 1570-1930 (Leiden 1997).

plinten, geplaatst zijn geweest in een schoorsteen beiderzijds naast de rookbaan.⁶ De wijze van betegelen zal overeenkomen met die te zien is op het schilderij van afbeelding 4. De tegels in de nieuwe regentenkamer van het Willem Vroesenhuis waren eveneens aangebracht binnen door de stadsbeeldhouwer Gregorius Cool gemaakte schoorsteenkariatiden. In haar boek over de lotgevallen van het Willem Vroesenhuis laat Suzan van der Mark-Hoevers ter illustratie bij de verbouw van 1609 een tegel zien, die willekeurig genomen lijkt te zijn uit de collectie van het stedelijk Museum het Catharina Gasthuis. Bij de restauratie in 1981 konden echter inderdaad uit het Willem Vroesenhuis onder de houten vloer van de grote kamer aan de kant van de Molenwerf deze tegels worden aangetroffen (afbeelding 5a+b). Deze tegels met een bloempot binnen een vierpas kunnen alleen van buiten Gouda zijn aangevoerd, omdat de stichting van de eerste Goudse majolicabakkerij pas dateert van 1621. Dit type tegel⁷ werd nog in Rotterdam gemaakt en per beurtschip over de Hollandsche IJssel naar Gouda gebracht. Eén van de mogelijke leveranciers zou Louff Jansz. kunnen zijn geweest. Deze, van beroep 'schuitenvoerder', leverde

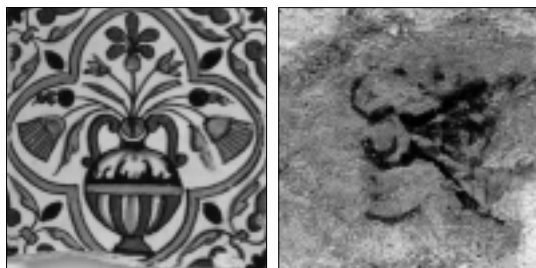
al enkele jaren daarvoor op 22 oktober 1600 '1200 glaesde steenkens ende 92 haertsteenen' aan het Achter de Vismarkt gelegen huis 'De Colff'.⁸

Als grote verrassing kwam tijdens de renovatie in 1981 bij afbraak van een binnenwand vlak na het ingaan van het Spartam Nacti-poortje, ter linkerzijde, dus daar waar men de regentenkamer kan situeren, een tot dan toe onbekende grote statie-openhaard tevoorschijn, hoewel zwaar gemutileerd, want schoorsteenboezem- en kariatiden waren bij een eerdere verbouwing al verwijderd. Aangetroffen werd een nog complete haardachterwand met vele identieke roodbakkende niet-geglazuurde haardstenen.⁹ Naar mondelinge overlevering van de slopers betrof het 'ongeveer twintig haardstenen in totaal'. Het moeten er echter meer zijn geweest omdat een complete haardachterwand praktisch altijd bestaat uit acht horizontale rijen haardstenen, de hoogste rijen in een verspringend metselverband geplaatst, zodat bovenaan een piramidevorm ontstaat met bovenop

een sluitsteen.¹⁰ Als voorbeeld (afbeelding 6) laten wij de nog bestaande haardstenen achterwand zien van de boerderij 't Speyck bij Harmelen.¹¹ De thans nog voor bestudering beschikbare haardstenen uit het Willem Vroesenhuis tonen een nog uiterst scherp reliëf en zijn volledig onberoet. De open haard is dus niet of nauwelijks gebruikt en diende in de regentenkamer slechts voor representatieve doeleinden. Er was geen spoor meer aanwezig van de door Gregorius Cool geleverde schoorsteenboezemkariatiden. De haardstenen tonen niet de voor die tijd en in deze omgeving bijna verplichte dubbele ruit, maar twee ovalen (afbeelding 7). Iedere steen draagt het jaartal 1608, het jaar voor de start van de grote verbouw van het Oudemannenhuis, mogelijk gemaakt door de landelijke loterij. Haardstenen, gemaakt in de Zuidelijke Nederlanden, vertonen meestal één motief, zodat men geen doorlopend raster krijgt wanneer men de stenen in wisselende metselverbanden plaatst. Bij in Holland en Utrecht gemaakte haardstenen wordt per steen het motief tweemaal toegepast. Bij dergelijke uitvoering zal, zoals het geval is bij de haardstenen in boerderij 't Speyck, ongeacht in welk verband de haardstenen zijn gemetseld, het patroon zich herhalen in keurige horizontale rijen, maar door het duploornament nu ook in verticale rijen. Het motief waarmee men de haardstenen voorziet komt overeen met de motieven die men op tegels gebruikt. Het is dan

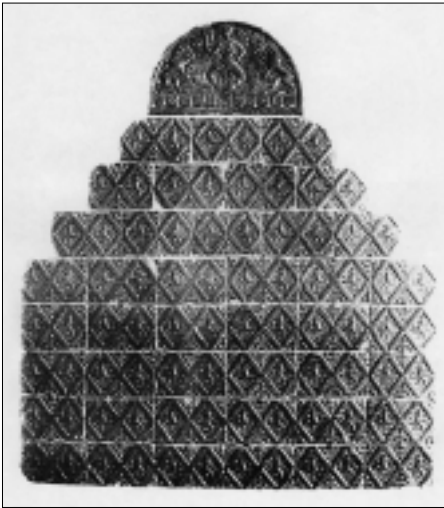

Afbeelding 4 Detail uit een schilderij dat tot voor kort foutief werd toegeschreven aan de Antwerpse schilder Gonzales Coques. Het toont een Noord-Nederlandse open haard met daarnaast op de muur het gebruik van eikenhouten panelen als wandbetimmering. De dubbele schoorsteenfries is met een dure houtsoort ingelegd en rust op een beeldhouwd natuurstenen Adam- en Evakariatidenpaar. Op de fries staan zowel Chinees kraakporseleinen schotels als kommetjes. In de open haard per zijkant naast de rookbaan drie verticale banen tegels, ieder van dertien stuks hoog. Hier gebruik van meerkleurige bloemtegels, in het Vroesenhuis waren dit 'blompotges'. In het midden staat onderaan de rookbaan een gietijzeren haardplaat, waarvoor een vuurklok geplaatst op een vuurkorf. Ca.1630, Musée d'Art et d'Histoire Genève.

Afbeelding 5a+b Binnen de vierpas een renaissance bloemenvaas met erin een symmetrisch boeket, waaronder oranje goudsbloemen, buiten de vierpas als hoekfiguur vleugelblad. De tegel is bij de restauratie van het Willem Vroesenhuis in 1981 aangetroffen. Meerkleurig in groen, donkergeel, oranje en twee tinten blauw, h137, b136, d16, sp.g.22/0/20/0. Collectie pdTS (over de betekenis van deze en andere collectie-aanduidingen kan de auteur nadere informatie verstrekken).

Op de achterkant een oefenvoorbeeld van de tegelschilder (van of voor een leerling?) van een andere renaissance vaas dan op de voorzijde. Op tegels uit de eerste helft van de zeventiende eeuw kunnen herhaaldelijk initialen of oefenvoorbeelden van tegelschilders worden aangetroffen.

Afbeelding 6 Compleet ensemble van identieke haardstenen met deksteen in de ordening van 6-6-6-6-6-5-4-3-deksteen, welke tot 1955 aanwezig was in de zuidwestelijke opkamerwand van de boerderij 't Speyck te Harmelen. De haardstenen met twee klimmende gekroonde leeuwen binnen een dubbele ruit hebben ieder de maat van h95, b145. De deksteen (h205, b336) toont de Nederlandse maaagd, tronend op het Nederlandse wapen, gezeten in de zogenaamde 'Hollandse tuin', die op zijn beurt weer wordt bewaakt door twee leeuwen met opgeheven gekromde zwaarden. Foto overgenomen uit E.P. Graafstal, 'Eigen haard is goud waard', Blad van de Historische Vereniging Vleuten, de Meern, Haarzuilens 8 (1988).

Afbeelding 7 Hollandse haardsteen met twee klimmende naar elkaar toegewende ('aanzierende' in de heraldiek) niet gekroonde leeuwen, bewapend met een schild en een geheven gekromd zwaard, geplaatst binnen ovalen. Gedateerd 1608. Afkomstig uit het Willem Vroesenhuis bij de restauratie in 1981: h96, b158, d46. Collectie pdTS.

Afbeelding 8 Halfcirkelvormige haardsteenbekroning met een gekroond wapen van G(raaf) M(aurits), ter weerszijden vastgehouden door twee staande leeuwen. Gedateerd 1608. Afkomstig uit een huis in Oudewater. Collectie hO.

ook meer dan toeval dat de grootste groep nog te behandelen tegels uit het Willem Vroesenhuis eveneens een ovaal laten zien, nu met in plaats van een leeuw, een enkelstelige bloem erin geplaatst. Omdat slopers beginnen met het boren van een gat op even boven heuphoogte, was in het Willem Vroesenhuis de deksteen al volledig kapot voordat men doorhad dat zich aan de binnenkant van de muur een haardsteenwand bevond. De deksteen kan eruit gezien hebben als die van een vondst uit een huis in Oudewater (afbeelding 8).¹² Haardstenen vormden niet een bijproduct van de majolicabakkers maar werden door geheel eigen bedrijven vervaardigd. Naast bekende productiecentra

in de Zuidelijke Nederlanden, zoals Antwerpen en Luik, werden in het laatste kwart zestiende en de eerste kwart van de zeventiende eeuw haardstenen met een geheel eigen decor gemaakt in de Noordelijke Nederlanden, of liever gezegd in maar enkele plaatsen in Holland en Utrecht. Alhoewel men al langer vermoedt dat een dergelijk bedrijf bestaan heeft in de streek tussen Gouda en Woerden, maakte Helbers ons er al op attent dat een steenbakkerij voor haardstenen en daktegels (ook?) gelegen was 'net buiten de Rotterdamse Poort', op het huidige terrein van de kaarsenfabriek, ter hoogte van de Oude Begraafplaats. Hij kon dit met een opgraving in 1953 bevestigen door de vondst van een ongebruikte geornamenteerde haardsteen.¹³

De verbouwing van 1623

Door toename van het aantal oude mannen moest in 1623 het Willem Vroesenhuis opnieuw verbouwd worden. Betrof het in 1609 de zijde van het Willem Vroesenhuis, inclusief het Spartam Nacti-poortje, aan de Spieringstraat, thans ontstond door afbraak ruimte aan de kant van de Sint-Janskerk. Men brak onder andere 'het ouwe huijs' af, hetgeen waarschijnlijk het stichtingshuis van Willem Vroesen was geweest. Hierop werd nu het huidige hoofgebouw neergezet. Het belangrijkste vertrek in dit nieuwe grote bouwvolume was de woonkamer, in het boek van inkomsten en uitgaven steeds 'de cueken' genoemd. Hierin hoort natuurlijk een grote haardpartij en omdat de stadsbeeldhouwer Gregorius Cool opnieuw voor honderden guldens materiaal leverde, zullen ook hier natuurstenen kariatiden de schouwboezem gestut hebben. Het waren 'scôre stenen', waarvan uiteindelijk ons woord schoorsteen afkomstig is. Ook komen wij de mededeling tegen dat op 21 maart 1626 wordt 'betaelt aen Willem Jansz de poorseleijnbacker op den haven 169 steentges' en dat die 'achter int nyieuw gebouw in de schoorsteen sijn gestelt tot een stuijver stuck f 8-9-0'.¹⁴ Het gaat dus om een zeer grote open haard met een achterwandbekleding van 13x13 tegels (=169). Tezamen met een tweetal kariatiden geeft dit een totale boezembreedte van de schouw van ca. 2 meter. Ook hier dus weer geen haardstenen in de achterwand. De toepassing van haardstenen raakt trouwens in Holland-Zeeland in het tweede kwart van de zeventiende eeuw volledig in onbruik en wordt in alle gevallen vervangen door het gebruik van een gietijzeren haardplaat. Door vondsten bij de restauratie in 1981 is het bekend welk soort wandtegels in 1623 gebruikt werd (afbeelding 9). 'Willem Jansz op de haven' is niemand anders dan de sinds 1621 op de Oosthaven 37 gevestigde Willem Jansz. Oliviers, die zich later naar de naam van zijn bedrijfspannd op de Oosthaven Willem Jansz. Verswaen zal noemen. Daar op de Oosthaven 37 stond tot 1666 de enige majolicabakkerij binnen de grenzen van de stad Gouda.¹⁵ De enkelstelige binnen een ovaal geplaatste blauwe bloemtegels¹⁶ zijn dus een vroeg product uit zijn bedrijf en tonen nog eens duidelijk aan dat hij leerling was geweest in het bedrijf 'De Bergh Sion' op de zuidzijde van de Hoogstraat te Rotterdam, waarvan zijn (latere) zwager Hendrick van den Heuvel de eigenaar was. In 'De Bergh Sion' werden dezelfde blauwe ovaaltegels¹⁷ gemaakt, die zich alleen van de in Gouda gemaakte tegels onderscheiden doordat ze een iets groter tegeloppervlak hebben en frequenter een dieprode scherfkleur. Willem Jansz zat in 1623 nog te kort in Gouda om een geheel 'eigen productielijn' op te kunnen zetten. Hij gebruikte nog ten volle de door hem uit Rotterdam meegenomen tegelsponsen. Mede daardoor is het in de beginjaren van de Goudse plateelbakkerij moeilijk de producten, gemaakt in Gouda, te onderscheiden van die welke in Rotterdam zijn vervaardigd. Dit zal anders zijn als vele

Afbeelding 9 Tegel met binnen een puntig ovaal een enkelstelige bloem en driestip als hoekfiguur. Blauw, h129, b129, d11, S geel, sp.g.0/10/0/12. Als hergebruik aangetroffen in de voorgevelwand van het Willem Vroesenhuis tijdens de restauratie in 1981, met de beschilderde zijde omgedraaid naar de muur. Collectie pHS.

Afbeelding 10 Voorbeeld van gebruik van een één tegel hoge schrobplint met 'poppen' op ossenkophoekfiguurtegels, aangebracht direct boven een vloer met alternerend gelede zwart/witte plavuizen in een naast een gang gelegen kamer. Schilderij uit de Delftse school, uit het Musée du Louvre, Parijs.

Afbeelding 11 Papegaai op tegel met kleine ossenkopjes met blauwe tweestreeps-onderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw en bruin: h129, b127, sp.g.17 en 19/0/18/0. Collectie pHS.

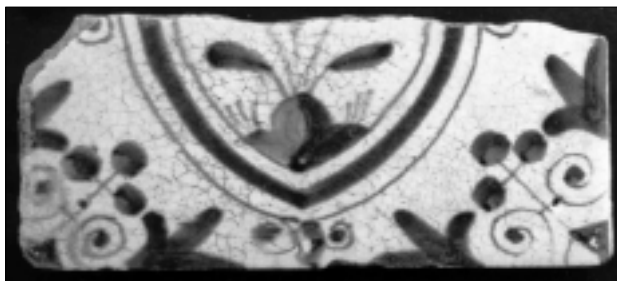
jaren later, wanneer van het Willem Vroesenhuis de vleugel aan de waterkant wordt gebouwd en op 23 februari 1647 betaald wordt 'aen de huisvrouw van Willem Jansz platteelb. over steentgens tsedert den Jare 1640 aldaer gehadt f 100-16-0'.¹⁸ Het betreft een totaalrekening, en wanneer men terugreket met een voor die tijd praktisch vaststaande stuksprijs van een stuiver, toch zeker betrekking hebbend op mogelijk 2000 tegels!¹⁹ Nu zullen het tegels zijn geworden naar eigen ontwerp en met daarom duidelijk als Gouds te herkennen schilderijen. Hierbij valt te denken aan de typische, in Gouda gemaakte, tegelseries van veelkleurige vogel/bloemtegels of aan de serie blauwe tegels met voluuthoekfiguren en grote middenfiguren.²⁰ Ze werden in het Willem Vroesenhuis ongetwijfeld grotendeels verwerkt in schrobplinten, de haardpartijen waren immers al in een eerder stadium gemaakt (afbeelding 10). Wij willen het derde soort tegel dat bij de restauratie in 1981 werd aangetroffen in het Willem Vroesenhuis echter niet aan de leveranties van de jaren veertig van de zeventiende eeuw toeschrijven, maar eerder aan een latere leverantie koppelen. In 1655 werd betaald op 19 juli 'aen Jacob de Swaen'²¹ over leverantie van '320 Tegel Steengens' a 3 gulden 't hondert f 11-5-0'.²² Overigens klopt dit weer niet met een stuksprijs van 3 cent, wel met die van bijna 3,5 cent.²³ De tegels met een kleinere blauw-paars-bruine vogelafbeelding (afbeelding 11) en ossenkop als hoekfiguur lijken meer een vervolg op dan een gelijktijdig product van de typische Goudse meerkleurige vogel/bloemserie, zodat het jaartal van 1655 beter past dan dat van 1640.

Het Goudse majolicabedrijf van Willem Jansz. Verswaen

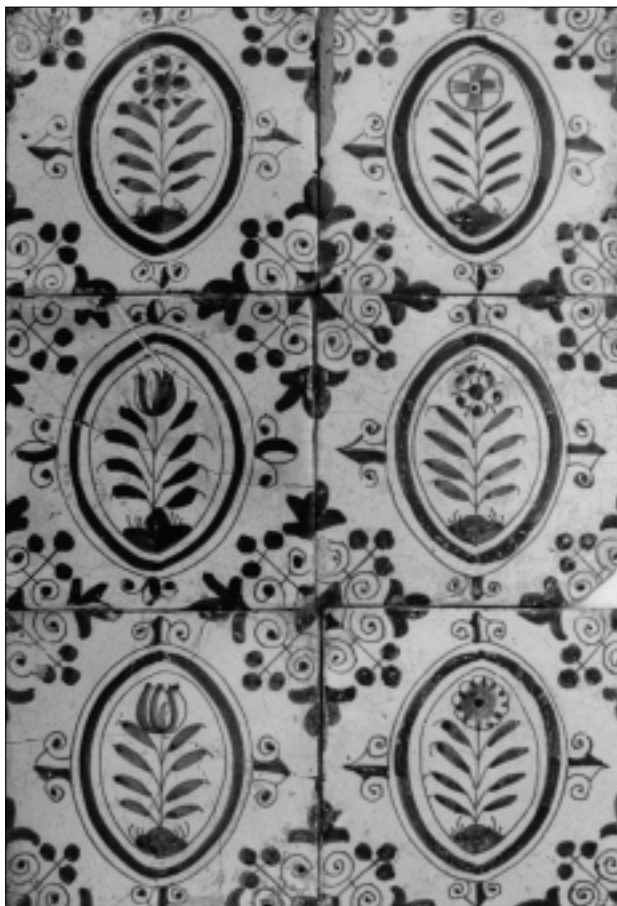
De beide hierboven genoemde typen tegels, de ovaaltegels en de tegels met kleine vogelafbeeldingen in blauw-paars-bruin, zijn gemaakt in de majolicabakkerij van Willem Jansz. Verswaen. De vestigingsplaats van dit bedrijf op de Oosthaven 37 was overigens opvallend dicht gelegen bij het Willem Vroesenhuis. De tegels met een begrenzing van de enkelstelige bloem binnen een aan zijn boven- en onderzijde puntige ovaalvorm werd als scherf gevonden in de afvalhoop in de tuin achter het bedrijfspand op de Oosthaven 37 (afbeelding 12). Ze lijken bij een eerste oppervlakkige beschouwing te behoren tot een vrij monotone tegelgroep (afbeelding 13), doch wanneer men ze beter bekijkt blijkt er een opvallende individualiteit te bestaan binnen het afbeelden van de enkelstelige bloemen. De binnen een ovaal geplaatste bloem is steeds anders dan

die op de buurtegel. Het aantal variëteiten lijkt vooralsnog schier oneindig. Bovendien is er een zodanig verschil in uitvoering van de hoekfiguur en van de vier Franse lelies gezet op het ovaal, dat niet één, maar minimaal twee tegelschilders de tegels gemaakt

Afbeelding 12 Onderste helft van een tegel met enkelstelige bloem in puntig ovaal en met een driestip als hoekfiguur. Blauw, h56, b128, d10.5, S baksteenrood, spijkergaatjes zijn vrij groot en rond. Vindplaats scherf in de tuin achter het bedrijfspand Verswaen op de Oosthaven 37 te Gouda. Collectie Artinova.

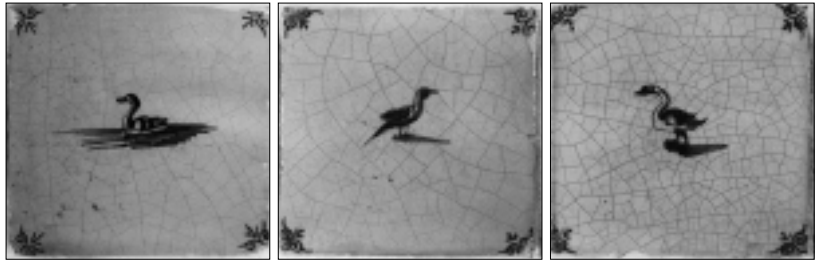

moeten hebben. De hoekfiguur bestaat altijd uit een driestip, maar de omgevende blaadjes kunnen variëren van twee tot drie in aantal. De schilder die de hoekfiguur standaard omgeeft met een drievoudig blaadje, is ook de schilder die standaard de Franse lelie op de centrale ovaalfiguur ovaalvormig in plaats van hoekig maakt. Iedere bloem heeft een duidelijk zichtbare, soms bijna volledig bovenop de grond liggende bol. Het type tegel heeft meestal een diagonale plaatsing van de twee spijkergaatjes, slechts een enkele tegel heeft spijkergaatjes in iedere hoek. Als vast kenmerk is het tegeloppervlak kleiner dan 130x130 mm. Alle bij de restauratie in 1981 gevonden ovaaltegels waren blauw in een totale hoeveelheid van naar schatting tweehonderd tegels.²⁴ Bij de uitgebreide interieursloop van het Willem Vroesenhuis in 1981 werd een deel van de ovaaltegels aangetroffen rondom het tiental ramen van de begane vloer van de vleugel van het gebouw dat uitzag op de Sint-Janskerk. Ze waren daar aangebracht in de dagkanten van de ramen, gebruikt met de geschilderde kant naar de muurzijde, dus omgedraaid toegepast in een tweede zetting als muurgladmaker achter de binnenluiken. Een ander en mogelijk nog groter deel van de tegels werd aangetroffen onder de raamkozijnen, daar gebruikt bij het stellen van de ramen in een eerdere verbouw, naar mag worden aangenomen in 1831, als onder leiding van de stadsarchitect W. van Bommel de huidige voorgevel aan het Willem Vroesenplein tot stand komt.²⁵ Op deze wijze kreeg afkomend breekpuin toch nog een tweede nuttige functie. Enkele tegels werden tot slot aangetroffen als vulling in scheuren van de wanden, bijvoorbeeld daar waar de binnenwand de buitenmuur raakt.

Afbeelding 13 Zes tegels afkomstig uit het Willem Vroesenhuis te Gouda, alle aangetroffen onder de raamkozijnen van de diverse ramen van de naar de Molenwerf toegekeerde zijde. Tegel links boven: zie afbeelding 9. Tegel rechts boven: h128, b127, d10, S geel, sp.g. 0/10/0/13. Tegel midden links: h129, b128, d12, S lichtbaksteenrood, sp.g.0/17 en 16/ 0/14. Tegel midden rechts: h127, b129, d10, S geel, sp.g.14 en 14/0/k/0. Tegel links onder: h129, b130, d11, S geel, sp.g.12/19/9/19. Tegel onder rechts: h128, b128, d10, S geel, sp.g.14/0/10/0. Collectie PHS.

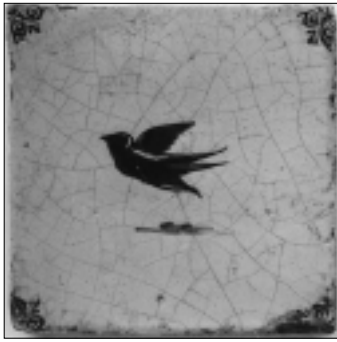
Afbeelding 14 (links) Eend op tegel met kleine ossenkopjes met blauwe tweestreeponderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw en bruin: h128, b129, sp.g.18/0/14/0. Collectie pHS.

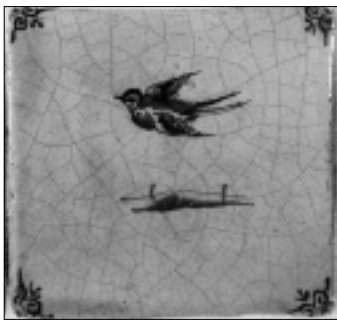
Afbeelding 15 (midden)

Fazant, maar dan met een te lange snavel, op tegel met kleine ossenkopjes met blauwe tweestreeponderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, paars en bruin: h127, b127, S geel, sp.g.0/0/0/0. Collectie pHS.

Afbeelding 16 (rechts) Zwaan op tegel met kleine ossenkopjes met blauwe tweestreeponderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, paars en bruin: h127, b128, sp.g.16/0/0/0. Collectie pHS.

Afbeelding 17 Vliegende zwaluw op tegel met kleine ossenkopjes met paarse tweestreeponderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, zeer veel paars en bruin: h128, b126, d12, sp.g.0/0/0/0. Collectie pdTS.

Afbeelding 18 Opnieuw een vliegende zwaluw, maar met minder dik gebruik van oud-paars en nu ook weer met blauwe tweestreeponderslag van de ossenkopjes. Blauw, paars en bruin: h127, b128, sp.g.0/0/0/0. Collectie pHS.

De verbouwing van 1655

Het laatste type gevonden tegel in het Willem Vroesenhuis heeft als hoekfiguur een ossenkopje en als centrale middenfiguur een kleine vogelafbeelding, soms vrij in de lucht vliegend, maar meestal op een tak zittend in steeds dezelfde kleurstelling van blauw, relatief veel oud-paars en meestal daarbij het gebruik van een opvallende bruine verfkleur (afbeelding 14, afbeelding 15, afbeelding 16). Het ossenkophoekfiguurtje is vrij klein, duidend op een aanmaak na 1650, terwijl de tweestreeponderslag heel opvallend soms in het paars is gemaakt (afbeelding 17, afbeelding 18). Ze zijn spaarzaam van spijkergaatjes voorzien: soms in het geheel geen, enkele malen met één, zelden met twee diagonale spijkergaatjes. Het tegeloppervlak is altijd kleiner dan 130x130 mm. In het Willem Vroesenhuis kwamen ze zelfs meer voor dan de tegels met enkelstelige bloemen binnen een ovaal. De leverantie in 1655 spreekt immers over 320 tegels. Toch is hun landelijke verspreiding in Holland-Zeeland veel minder frequent dan die van de blauwe ovaaltegels, maar die werden ook door het bedrijf 'De Bergh Sion' in Rotterdam in grote hoeveelheden gemaakt. De kleine veelkleurige vogeltegels behoren ook tot een iets latere productie van het bedrijf Verswaen. Wel zijn zij door hun oppervlak steeds kleiner dan 130x130 mm en is hun typische kleursamenstelling, waaronder de op tegels weinig voorkomende kleur bruin, gemakkelijk te herkennen en vervolgens aan de majolicabakkerij Verswaen, en dus nu aan Jacob Verswaen, toe te schrijven (afbeelding 19, afbeelding 20, afbeelding 21). Ook deze tegels zijn niet uitsluitend door één tegelschilder gemaakt. Dit is te zien aan de verschillende uitvoeringen van vogels gemaakt naar dezelfde spons (afbeelding 22 versus afbeelding 23 en afbeelding 24 versus afbeelding 25). Wat bij de ene tegelschilder een papegaai lijkt, is bij de andere schilder meer een roofvogel.

Eindoverwegingen

Binnen verzamelaarskringen zijn tegels bekend, afkomstig uit het Willem Vroesenhuis, die daar zijn gevonden tijdens de restauratie van het pand in 1981. De huidige daarvan nog te achterhalen

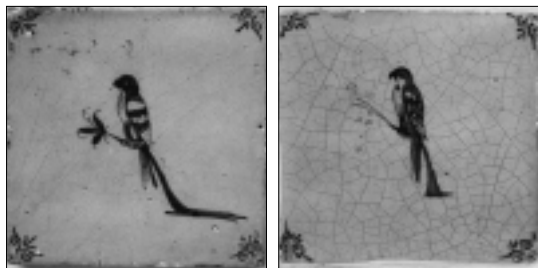
Afbeelding 19 (links) Steenuiltje uit de Goudse serie kleine vogels in blauw-paars-bruin, h126, b112 links gecoupeerd, d11, S baksteenrood, sp.g.7/16/0/?. De afbeelding is bekend van het titelblad van de verzameling dier-

prenten *Avium Vivae Icones* (1580) van de Antwerpse graveur Adriaen Collaert. Tegel aangetroffen in de tegelhandel, firma Laméris aan de Spiegelstraat in Amsterdam.

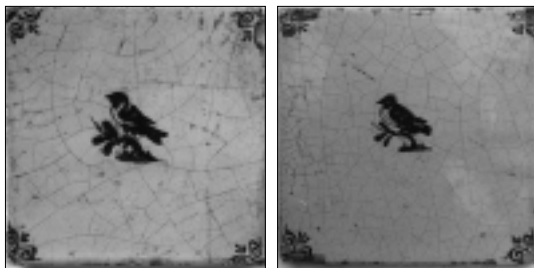
Afbeelding 20 (midden) Vogel op boomstronk met één blaadje uit de Goudse serie kleine vogels hier alleen in paars en blauw, h127, b126, d11, S geel, sp.g.0/5/0/0. Blauwe tweestreepsonderslag van de ossenkopjes. Tegel aangetroffen in het depot HMR, inv. nr. 17879.

Afbeelding 21 (rechts) Vliegende zwaluw boven hekje in de kleuren blauw, paars en bruin, h127, B127, d11, S geel, sp.g.0/17/0/18. Overall aan de randen glazuurrimpels. Klein ossenkopje met blauwe tweestreepsonderslag. Tegel aangetroffen in het depot HMR, inv. nr. 17878.

Afbeelding 22 (links) Papegaai op lange dunne tak met kleine ossenkopjes met blauwe tweestreepsonderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, paars en bruin: h126, b127, d11, S geel, sp.g.18/0/17/0. Collectie pdTS.

Afbeelding 23 (rechts) Roofvogel op lange dunne tak gemaakt met dezelfde spons als de tegel van afbeelding 22. Kleine ossenkopjes met blauwe tweestreepsonderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, paars en bruin: h128, b128, sp.g.0/0/0/0. Collectie pHS.

Afbeelding 24 (links) Leeuwerik op tegel met kleine ossenkopjes met paarse tweestreepsonderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, paars en bruin: h127, b127, d11, s geel, sp.g.0/0/0/7. Collectie pdTS.

Afbeelding 25 (rechts) Leeuwerik gemaakt met dezelfde spons als de tegel van afbeelding 24. Kleine ossenkopjes met nu blauwe tweestreepsonderslag. Gevonden in het Willem Vroesenhuis. Blauw, paars en bruin: h127, b127, d11, S geel, sp.g.0/18/0/18. Collectie pBB.

tegels vormen slechts een fractie van wat werd gevonden; de meerderheid verdween onderhands en bevindt zich thans als object in diverse collecties, zonder dat aan de huidige collectioneur de precieze plaats van herkomst bekend is gebleven. De tegels die schrijver in het kader van dit artikel nog kon achterhalen zijn in te delen in drie typen: bloempot binnen vierpas, enkelstelige bloem binnen ovaal en kleine vogel in blauw-paars-bruin. Het eerste type dateert nog van voor de stichting van de eerste majolica-bakkerij in Gouda, de laatste twee typen zijn daar wel gemaakt.

De drie hier genoemde tegeltypen werden niet uitsluitend gemaakt ten behoeve van het Willem Vroesenhuis. Het maken van unica was geen gewoonte bij de majolicabakkerij in de zeventiende eeuw. Iets wat verkocht kon worden, was waard opnieuw gemaakt te worden. Van zowel de enkelstelige bloem binnen een ovaal als van de kleine vogelfiguren met typisch bruine aankleuring, kunnen, verspreid over diverse tegelcollecties, talrijke andere voorbeelden worden aangetroffen. Wel komen tegels uit de serie met kleine

blauw-paars-bruine vogelfiguren relatief het minst frequent voor. Uiteindelijk zal de polychrome kleine vogeltegels in Gouda een volledig in monochroom geschilderde middenfiguur krijgen, die klein blijft, aanvankelijk uitgevoerd alleen in blauw, wat later in monochroom paars. In dit stadium is de hoekfiguur met de kleine ossenkopjes inmiddels vervangen door een beetje met sterk gekrulde sprietjes.²⁶

Tot nu toe kon met verkregen kennis uit archivalische bronnen in zeldzame gevallen geschreven worden over tegelinbreng, doch dan waren de tegels in het betreffende gebouw niet meer aanwezig of anderszins was het gehele pand verloren gegaan.²⁷ De reden tot het schrijven van dit artikel was niet alleen gelegen in het kunnen beschrijven van tegels gevonden in het Willem Vroesenhuis, maar lag vooral in het feit dat in bewaard gebleven archivalia de tegelverkoop nog kunnen worden teruggevonden. Door het kunnen verbinden van de levering van blauwe ovaaltegels in 1623 aan het Willem Vroesenhuis met de majolicabakkerij van Willem Janszoon Verswaen op de Oosthaven te Gouda, dus van tegels die tot voor kort nog in het gebouw aanwezig waren, beschikken wij nu voor Nederland over de oudste nog te traceren en aan een bewaard gebleven tegel te verbinden majolicahandelstransactie.

In de beschrijving van tegels werd gebruik gemaakt van de volgende afkortingen: h = hoogte, b = breedte, d = dikte, s = scherfkleur, sp.g. = spijkergaatjes, die vermeld staan gaande met de klok mee, beginnend vanaf de linker bovenhoek. Alle maten zijn in millimeters. Met de tijdsperiode aanduiding 17d wordt bedoeld het vierde kwart van de zeventiende eeuw; met 17a de eerste helft van dezelfde eeuw. HMR staat voor Historisch Museum Rotterdam.

Noten

- 1 J.H. van den Berge: 'De vondst op de locatie van plateelbakkerij 'De Swaen'', in: J. Kamermans, K. Laméris, E. Mijnlieff (red.), *De Swaen: Geschiedenis en productie van een Goudse plateelbakkerij uit de zeventiende eeuw* (2002) 21-49.
- 2 Veel van de hier gebruikte archiefgegevens kunnen overigens zo worden ontleend aan het boek dat Suzan van der Mark-Hoevers schreef, *Het huis van Willem Vroesen*, Uitgave van Stichting 'Het Oudemannenhuis' (Gouda 1992).
- 3 Van der Mark, *Huis van Willem Vroesen*, 31.
- 4 Ibidem, 37.
- 5 Ibidem, 37.
- 6 Met de grootte van een tegel van 13x13 cm, bedekken 50 tegels ongeveer één vierkante meter muuropervlak. Men metselde in schouwen in het Willem Vroesenhuis '200 blompotges geset in die schoorstenen 't hondert tot acht guld. 15 stuivers compt / 17-10-0' en nog eens, alleen op de regentenkamer, weer 152 in getal (Van der Mark, *Huis van Willem Vroesen*, 40). De standaardhoogte van een haardachterwandbetegeling bedroeg soms twaalf, vaker dertien tegels. In de regentenkamer betreffen het dus 2x3 verticale stroken (=78 tegels) beiderzijds naast de rookbaan, die bovendien onderaan gevuld was met haardstenen, met naast de openhaard nog eens 74 tegels verwerkt in een één tegel hoge plint van 74x13cm=962cm, dus ongeveer 10 meter totale lengte. Naar ons bekend is, zijn alleen in de schouw in de regentenkamer de duurere, zelfs luxueuze haardstenen gebruikt. Buiten de regentenkamer moeten in de andere kamers nog eens 200 tegels verdeeld worden over twee schoorstenen (100 per schoorsteen). Bij opnieuw tegelijkertijd gebruik van tegels in schrobplinten blijven er slechts voldoende tegels over voor aan beiderzijds naast de rookbaan twee verticale banen. Dit is een in werkelijkheid nimmer aangetroffen situatie, zodat de andere schoorstenen in het Willem Vroesenhuis kleiner zullen zijn geweest met een betegeling van bloempottegels over de gehele achterwand, inclusief de rookbaan, bijvoorbeeld vijf aaneengesloten verticale banen van dertien tegels met 35 tegels in de schrobplint alleen onderaan de muur waar de openhaard tegenaan staat. In de zeventiende eeuw blijft een schouwboezem altijd onbetegeld.
- 7 J. Pluis, *De Nederlandse tegel. Decors en benamingen 1570-1930* (Leiden 1997) 547.
- 8 G.C. Helbers, 'De geschiedenis van het oude Goudse plateel', *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* 4 (1958) 10-33.
- 9 Het in 1609 nog in de rookbaan gebruiken van een complete haardstenen achterwandbekleding met halfcirkelvormig topstuk is een relatief late toepassing van haardstenen te noemen. Helaas werd de complete haardpartij geamoveerd, waarbij wel in diverse huiseenheden van het vernieuwde Willem Vroesenhuis nog een enkele steen als aandenken is ingemetseld.
- 10 Voor meer informatie over dit onderwerp wordt verwezen naar: T. Teunissen, 'Haardstenen, een gesloten vondst in Kampen', *Tegel* 5 (1975), 1-4 en J. Hollestelle en H. Janse, 'Haardstenen', in: *Restauratievademecum* (Den Haag/Zeist 1986) RVblad 01-1-7.

- 11 Afbeelding 6 werd overgenomen uit: E.P. Graafstal, 'Eigen haard is goud waard', *Blad van de Historische Vereniging Vleuten, de Meern, Haarzuilens* 8 (maart 1988), 596-604.
- 12 Ook in het stadhuis van Oudewater komt een identieke Graaf Maurits-deksteen voor, nu met jaartal 1611 in een (waarschijnlijk na de brand van 1968 herzette) opstelling van 7-7-7-7-7-6-5-4-3-deksteen. Overigens werd tot ver in het verloop van de opstand van de Zeven Verenigde Nederlanden tegen Spanje de 'Plus O(u)ltre'-deksteen gebruikt van Karel V. Een laat voorbeeld van toepassing van deze Karel V-deksteen is die in een 5-5-5-5-5-4-3-deksteenopstelling in het pand Venestraat 18 te Kampen uit het eerste decennium van de zeventiende eeuw (Teunissen, 'Haardstenen').
- 13 Helbers, 'Geschiedenis van het oude Goudse plateel', voetnoot 14.
- 14 Van der Mark, *Huis van Willem Vroesen*, 42 en A.J. Gierveld, 'De Goudse plateelbakkerij 'De Swaen'', in: Kamermans, Laméris, Mijnlieff (red.), *De Swaen*, 6-20.
- 15 In veel Hollandse steden vestigde een majolicabakker zich alleen als hij van de stadsregering een octrooi ofte wel een monopolie kreeg. Zijn bedrijf werd binnen de stadsmuren het enige majolicabedrijf en zou dat veelal langdurig blijven. Voordat Jacob Wijtmans in 1633 een dergelijk octrooi in Gorinchem kreeg, had Willem Jansz. Verswaen dit al in 1621 voor Gouda gehad. Het is fout alle in doop-, begraaf- en trouwboeken te vinden namen met daarbij de vermelding van plateelbakker toe te schrijven aan even zovele andere nieuwe majolica-bakkerijen. Het waren personeelsleden in dienst van een al bestaand bedrijf, voor Gorinchem bij Wijtmans, voor Gouda bij Verswaen. Helbers in zijn baanbrekende studie over het oude Goudse plateel, *Geschiedenis van het oude Goudse plateel*, maakte deze vergissing. Door het deels ten onrechte aanhalen van deze studie is helaas de stelling van de veelbedrijvigheid voor majolicabakkerijen ook weer terecht gekomen in het standaardwerk *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* onder redactie van P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl, J.H. Kompagnie (Hilversum 2002) 352.
- 16 Dat behalve op de haardstenen nu ook op de tegels het figuur staat binnen een ovaal is coincidentie. Beide daten niet uit dezelfde tijd en waren ook niet tezamen ingebracht in dezelfde schoorsteen. Het zou anders een fraai op elkaar afgestemd ensemble hebben gevormd.
- 17 Plus, *De Nederlandse tegel*, 523.
- 18 Belichgen (zij tekent Belitien) Gerritsdr. van den Heuvel was al bij het leven van haar man de boekhoudster van het bedrijf en rekende onder andere met de Regenten van het Weeshuis de verdiensten af van de leerjongens. Zij wordt in de week van 29 januari - 5 februari 1657 in de Sint-Janskerk begraven (Helbers, *Geschiedenis van het oude Goudse plateel*, ca. 10-33). Omdat zij in 1655 bij het opnieuw maken van haar testament 'niet wel te passe mits haer accident' is, zal hierin de reden gezocht moeten worden dat niet zij, maar haar oudste zoon Jacob, in dat jaar afrekent met het Willem Vroesenhuis voor de geleverde 320 kleine vogeltegels (Gierveld, 'Plateelbakkerij 'De Swaen'', 18-19).
- 19 Gierveld, 'Plateelbakkerij 'De Swaen'', 18.
- 20 Voorbeelden van deze tegels vindt men onder andere in: J.H. van den Berge en L. den Toom, 'Tegels uit Gouda', *Tidings* 12 (juli 1994) 69-86 en Van den Berge, 'De vondst op de locatie van plateelbakkerij 'De Swaen'', in: Kamermans, Laméris, Mijnlieff (red.), *De Swaen*, 21-49.
- 21 Willem Jansz. zal op 23-8-1659 'siekelyck te bedde leggende' zijn laatste wil maken en in de week van 8-15 september 1659 onder het luiden van alle klokken in de Sint-Janskerk worden bijgezet (Helbers, *Geschiedenis van het oude Goudse plateel*). Tragisch is dat enige weken voor het maken van zijn laatste testament zijn oudste zoon, Jacob Willemsz. Verswaen, die altijd als plateelbakker in het bedrijf van zijn vader werkzaam was geweest, overleed. Willem Verswaen liet in zijn testament zijn bedrijf dan ook na aan zijn jongste zoon Gerrit Verswaen. Deze Gerrit trouwde op 14-9-1660 met Maria van der Saen, maar overleed al eind januari 1663.
- 22 Gierveld, 'Plateelbakkerij 'De Swaen'', 18.
- 23 Omdat de stuksprijs bijna anderhalve cent goedkoper is dan van de tegels uit de leverantie acht jaar eerder, moet de beschildering aanmerkelijk goedkoper zijn uitgevoerd. Niet in het bakproces, maar alleen op schilderen is een dergelijke bezuiniging te behalen.
- 24 Van den Berge en Den Toom, 'Tegels uit Gouda', 80.
- 25 W. Denslagen, 'Bijzondere gebouwen', in: W. Denslagen (red.), *Gouda: De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (Zwolle 2001) 228.
- 26 J.H. van den Berge, 'Tegels in Dorpstraat 8 te Berkenwoude', *In en rond het cultureel* (juli 2001) 28-31.
- 27 Een bekend voorbeeld is de uitgebreide beschrijving van A.J. Gierveld van de verschillende tegels ingebracht over de jaren 1603 - 1680 in de gebouwen van het Hof van Zeeland, de voormalige abdij in Middelburg. Die gegevens verkreeg Gierveld uit de in het Rijksarchief bewaarde jaarlijkse declaraties ('acquitten') van de officieel aangestelde ambachtslieden. Per periode worden fraai de aantallen, het type en het bouwdeel waarin ingebracht besproken. De abdijgebouwen gingen, net als een groot deel van de binnenstad, echter verloren bij het Duitse bombardement van Middelburg op 17 mei 1940, waarmee ons ten enenmale de kans werd ontnomen de archivalisch verkregen gegevens te verbinden aan nog in situ aanwezige tegels. A.J. Gierveld, 'Tegels op Walcheren. De betegeling van het Hof van Zeeland in de 17e eeuw', *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1997) 1-48.